

ԲԱՐԴ ԲԱՌԵՐԻ ԲԱՂԱԳՐԻՉՆԵՐԻ ՀԱՄԱԳՐԵԼԻՈՒԹՅԱՆ
ՍԱՀՄԱՆԱՓԱԿԻՉ ՀԱՆԳԱՄԱՆՔՆԵՐԸ

ԽՈՋԱ ԽԿՐՏՉՅԱՆ

Քարդ Բառերը ղգալի դեր են կատարում հայերենի բառապաշարի հարստացման գործում: Սակայն որքան էլ մեծ լինի այդ դերը, այնուամենայնիվ, այն անսահման չէ որոշ սահմանափակիչ հանգամանքների պատճառով:

Հայտնի է, որ բառաբարդումը որպես բառակազմական տիպ բնորոշվում է իր առնվազն երկարմատ (եթե ոչ ավելի) կազմությամբ. բարդություն կազմում պետք է առկա լինեն ամենաքիչը երկու հիմնական ձևություններ, որոնք միմյանց նկատմամբ մտնելով իմաստային, շարահյուսական փոխհարաբերությունների մեջ, կազմեն բարդ բառ: Հենց այդ փոխհարաբերությունների ժամանակ էլ հանդես են գալիս բարդությունը հոսովորող ձևությունների համադրելիության սահմանափակիչ հանգամանքները, որոնք կարող են լինել իմաստային, բառային, բառակազմական և ոճական՝ Քննենք դրանք առանձին-առանձին:

Իմաստային սահմանափակում. խոսելով բարդությունների բաղադրիչների համադրելիության մասին, կարելի է նշել, որ բարդ բառի բաղադրիչների համադրելիության առաջին և հիմնական սահմանափակիչ հանգամանքը կրում է իմաստաբանական բնույթ:

Հայերենի բարդ բառերի քննությունը ցույց է տալիս, որ իրար զուգահեռվել և մեկ բարդ բառ կարող են կազմել միայն այն հիմնական ձևություններ, որոնք ղոնե նվազագույն իմաստային համադրելիություն ունեն: Ուր բարդությունների առաջացման տրամաբանական հիմքն է: Քանի որ բարդ բառերի բաղադրիչները բարդությունից ղուրս առանձին բառեր են կամ էլ այնպիսի բառերի արմատներ, որոնք մեծ մասամբ արտահայտում են հասկացություններ, ապա բարդ բառերի, հետևաբար ղրանցով արտահայտված առանձին խոսքի մասերի. կազմության ժամանակ կարող են համադրվել որոշակի հասկացություններ միայն և նրանց համադրելիության սահմանափակիչ հանգամանքն առաջին հերթին կրում է իմաստաբանական բնույթ: Եթե նկատի ունենանք, որ հասկացության բովանդակությունը բարդ է, այն առարկայի կամ երևույթի մասին արղին ձևոր բերված ըմբռնումների, բնկալումների ղումար է, ապա պարզ կղաոնա, որ հասկացությունների համադրումը, ղրա հետ կապված բարդ բառերի առաջացումը, հնարավոր կլինի միայն այն ղեպքում, երբ կարելի կլինի թեկուզ նվազագույն շափով տրամաբանական կապ ղտնել բարդության բաղադրիչներով արտահայտված հասկացությունների բովանդակության մեջ մտնող հատկանիշների միջև:

Բարդության կազմիչների իմաստային համադրելիությունը կարևոր նշանակություն ունի բարդ բառերի առաջացման համար: Լեյսպես, հայերենում

¹ Е. Земская, Современный русский язык, М., 1975, էջ 195.

ընդունելի և միանգամայն օրինաչափ է հովտայուշան, ձեռնաղիկ, մարգագետին, նորակառույց և այլ բարդ բառերի գոյությունը, բանի որ գրանցում առանձին բառարմատները փոխհարմարվելով իրենց արտահայտած իմաստներով, կազմել են նոր բառեր: Մինչդեռ նույնը չի կարելի ասել բառ և արմատ, քուղբ ու ռոմ, սիրտ և վալյու և այլ զույգերի մասին:

Փաստորեն, եթե պատասխանելու լինենք այն հարցին, թե ի՞նչ պայմաններ են անհրաժեշտ, որպեսզի երկու անկախ բառեր կամ հիմնական ձևույթներ կարողանան միանալ մեկ բառային միավորի մեջ (կազմել բարդ բառ), ապա ամենից առաջ պետք է նշել, որ այդ բառերը պետք է ներկայացնեն շարահյուսական խումբ՝ զրանց արտահայտած հասկացությունների միջև պետք է լինի որոշակի ներքին (իմաստային) կապ, որը նախազորություն կտա այդ բառերի մեկ շարահյուսական խմբի մեջ միանալուն, օրինակ՝ պահապան և զիրք բառերի մեջ կա այդպիսի իմաստային կապ, բանի որ զբաղապարանը զրքի գտնվելու, եթե ոչ մշտական, գոնե հիմնական տեղն է:

Բայց նույնը չի կարելի ասել ավտոմեկենս և զիրք բառերի մասին, բանի որ զրքի ավտոմեքենայում գտնվելը միանգամայն պատահական է: Բայց այս կապը առաձգական է և որոշվում է բազմազան, մասնակի պայմաններով, և այս կամ այն բարդ բառի կազմվելը կայուն, անփոփոխ իրողություն է:

Այն, ինչ որոշ պայմաններում անհնար է, այլ պայմաններում կարող է միանգամայն հնարավոր լինել: Այսպես՝ ասումային էներգիայի նայտնաբերումից՝ նեոտատմակյան, ատոմագետ, ատոմագնաց, ատոմագերծ, ատոմանալ, ատոմամոլ և մի շարք այլ բարդություններ զարման մեր լեզվի բանապաշարի անբաժանելի մասը:

Բարդության բաղադրիչների իմաստային կապի որոշ խախտում է կատարվում այսպես կոչված ռեդիկալիզացիան կազմություններում: Սրանք բառեր են, որոնք ստեղծվում են առանձին հեղինակների կողմից, լեզվում տարածում գտած բառերի նմանակությամբ և երբեմն էլ տվյալ կոնտեքստից դուրս անհասկանալի են: Որոշ դեպքերում այսպիսի բառերը յուրացվում են այս կամ այն լեզվով խոսող հասարակության կողմից և մտնում տվյալ լեզվի բանապաշարի մեջ: Այսպես, բաղադրիչների իմաստային համադրելիության խախտում է կատարված Պ. Սևակի կողմից ստեղծված սիրադուլ բառի մեջ, որ կազմվել է հազադուլ, զործադուլ բառերի նմանակությամբ:

Ներսըս հացադուլ է հայտարարել հիմա,

Ու սիրադուլ սիրտըս:

Եվ ոտներս են միայն, որ չեն հայտարարում

Իրենց զործադուլը²:

Բարդությունների բաղադրիչների իմաստային համադրելիության խախտում է կատարված նաև Հ. Շիրազի օգտագործած վաճաճուր, սիրածոմ, զաղսնալույ, դեռալուրիո և այլ բառերում:

Մով կիչնեին... ու միշտ ափին՝ հոտը նկող լողվի պես,

Իր ազդիժող կարապետներին վաճաճալիս է հսկում, տես:

2 Պ. Սևակ. Մարդը ափի մեջ, Երևան, 1963, էջ 308:

Ասես ծովում հալվում էին մարմինները լուսամոմ,
 Որոնց բոցը՝ ծովի մեջ էլ բոց էր մնում... ԵՐԵՎԱՆ:
 Դեռաբարձի սրտերի մեջ զաղտնաբոցը անթեղված
 Ու... մարմնագեղ նազում էին՝ իբր անտես, թաքնված³:

Կազմված լինելով առանձին անհատների կողմից խոսքում ստեղծված իրադրության պահանջով՝ հեղինակային նորաբանությունները տարբերվում են մյուս բաներից նրանով, որ համարյա միշտ բաղադրյալ են և ունեն կիրառական սահմանափակ հաճախականություն: Եթե լեզվի որևէ սովորական բառ կարող է ունենալ բազմաթիվ կիրառություններ և հանդես գալ բազմազան ոլորտներում, ապա հեղինակային նորաբանությունը սովորաբար տվյալ տեքստից դուրս կիրառվել չի կարող: Մյուս կողմից՝ նշված կազմությունները շատ հաճախ հակադրվում են նորմային՝ իրենց հետ բերելով քերականական, բառակազմական, իմաստային «անճշտություններ», բայց դրանք այնպիսի անճշտություններ են, որոնք կապված են ոչ թե անուշադրության կամ չգիտենալու հետ, այլ պատճառաբանված են և ունեն նպատակադիր, կազմակերպված, ծրագրված բնույթ:

Նպատակ ունենալով բացառիկ թարմություն ու արտահայտչականություն հաղորդել տեքստին՝ այս կամ այն հեղինակը, ինչպես տեսանք, թույլ է տալիս նորմայի որոշ խախտումներ:

Քննվող բառերը հետաքրքիր են նաև նրանով, որ գրանցում կատարվում է համաժամանակյա և տարժամանակյա մոմենտների ներթափանցում, միատեղում՝ բառն ստեղծվում է և անմիջապես գտնում իր կիրառությունը, ընդ որում, այն կարող է հետագայում այլ կիրառություն չունենալ կամ էլ շատ հազվադեպ կիրառվել, այդ պատճառով էլ նրանց խորթ են այնպիսի փոփոխությունները, որոնց ենթարկվում են բառապաշարի ավելի հաճախական բառերը՝ պարզեցումը, անդամատումը, տարրալուծումը:

Բարդության կազմում հանդես եկող հիմնական ձևույթների իմաստային համադրելիության հատկանիշն առնչվում է լեզվական նշանի և նշանակելիի միջև որոշ դիպքերում հանդես եկող պատճառաբանված կապի հետ: Ակնհայտ է, որ անհրաժեշտ կապ չկա լեզվական նշանի և նշանակելիի միջև, լեզվական նշանները պայմանական են⁴, չպատճառաբանված: Այս տեսակետից բացառություն են կազմում ձայնարկությունները և բարդ բառերը, որոնց արտահայտած իմաստի և ձևի միջև պատճառաբանված կապ կա, թեև տվյալ դեպքում էլ այդ պատճառաբանվածությունը միջնորդավորված է (քանի որ բարդության բաղադրիչները ներկայացնող բառերն ու բառարմատները նույնպես պայմանական են, միայն բարդ բառերի բաղադրիչների իմաստի և ամբողջ բարդության իմաստի մեջ է կապ զգացվում): Ստացվում է այնպես որ բարդության բաղադրիչները ներկայացնող բառերը (բառարմատները) պայմանական են, ու ամբողջ բարդության իմաստը ստացվում է նրա կազմիչների իմաստներից: այստեղից հետևում է, որ կապ գոյություն ունի բարդ բառի իմաստի և նրա բաղադրիչների իմաստի միջև, որը և վկայում է բարդ բառերի ու դրանց իմաստների պատճառաբանվածության մասին: Այսպես, օրի-

³ Հ. Շիրադ, Սխառնթո և Խեղարե, Երևան, 1970, էջ 13:

⁴ Փ. Դե Կոսսյոր, Курс общей лингвистики, М., 1933, էջ 160:

նակ՝ փայտահատ բարդ բառի փայտ և հատ(ել) բաղադրիչների արտահայտած իմաստի և նրանց հնչյունական (ձևական) կողմի միջև որևէ կապ գոյություն չունի, բայց փայտահատ բառի իմաստը (անձնավորություն, որը փայտ է կտրում) ունենալու համար անհրաժեշտ է, որ փայտ և հատել ձևերն արտահայտեն իրենց հիմնական իմաստները և, համադրվելով, կազմեն մեկ այլ բառ՝ նույնը կարելի է ասել նաև մյուս բարդ բառերի վերաբերյալ:

Ոճական սահմանափակում. բարդ բառերի բաղադրիչների համադրելիության մյուս սահմանափակիչ հանգամանքը կրում է ոճական բնույթ, բանի որ բարդությունների կազմում հանդես եկող բառերը կամ նրանց արմատները կարող են պատկանել բառապաշարի այս կամ այն ոճական շերտին՝ կարող են ունենալ բարձր, գրքային, շեզոք կամ էլ ցածր ոճի առանձնահատկություններ⁵։ Բառապաշարի նման ոճական շերտերի առանձնացումը կրում է բավականին պայմանական բնույթ, քանի որ շատ դեպքերում դժվար է հստակ սահմանազատել շեզոք և գրքային ոճերին պատկանող բառերը կամ էլ գրքային ու բարձր ոճական շերտերը ներկայացնող բառապաշարը։ Բառապաշարի նշված շերտերում անցումները շատ հնարավոր են և սովորական:

Նկատելի է, որ միևնույն բարդ բառի կազմում հանդես եկող բաղադրիչները ոճական առումով մեծ մասամբ միօրինակ են, եթե ոչ միշտ, ապա շատ դեպքերում որևէ ոճական շերտին պատկանող բաղադրիչը թելադրում է, որ մյուսն էլ ունենա համապատասխան ոճական երանգ։ Օրինակ՝ ԽՐԲԱՅԱՊՈՍՏՐԻ, ԽՐԲԱՅԱԳՆ, ԴՅՈՒՑԱԳՆ, ԺԱՆՈՒՄՈՒՍԻՅԻ, ԺԱՆՈՒՄԻՐ, ԴՐԱՄԱՂՈՐՔ և այլ բարդ բառերի բաղադրիչները պատկանում են բարձր ոճին, ավալ-քավալ, իսենթ ու խելառ, աղաչանք-պաղատանք (խոսակցական ոճ), ԿՈՒՎԵԼ-ԳԱՐԴԱՐՎԵԼ, ԲՈՂՆԵԼ-ԴԵՌԱՆԱԼ, զալ զեկուցել (շեզոք ոճ):

Բառաբարդման մեջ հնարավոր է, որ ամբողջ կառուցվածքն ունենա այլ ոճական երանգ, քան ունեն նրա բաղադրիչները։ Այսպես, օրինակ՝ ՈՒՄԵԼ-ԽՈՒՄԵԼ, ՆԵՐՍ ՈՒ ԴՈՒՐՍ ԱՆԵԼ, ՍԻՐՈՒ ԱՆԵԼ, ԱՇԴՈՒՄՈՒՄ և այլ բարդություններում բաղադրիչները ներկայացնում են շեզոք ոճ, իսկ ամբողջ բարդությունը վերաբերում է բառապաշարի խոսակցական շերտին:

Առանձին խոսքի մասերին պատկանող բարդությունների կազմության ժամանակ շատ արգասավոր են ոճական տեսակետից շեզոք բառերը, որովհետև վերջիններս գերակշռում են բառապաշարի մյուս ոճական շերտերի համեմատությամբ և իրենց մեջ ընդգրկում են բառապաշարի կորիզը կազմող բառային հիմնական ֆոնդին պատկանող բառերը։ Մյուս կողմից, նման ոճական առանձնահատկություն ունեցող բաղադրիչներով բարդությունները գերակշռում են նաև այն պատճառով, որ այդպիսի բաղադրիչները իրենց ոճական շեզոքության պատճառով կարող են լայն կիրառություն ունենալ բառապաշարի տարբեր ոլորտներում. այլ կերպ ասած, դրանք կարող են համադրվել, ինչպես միմյանց հետ, այնպես էլ ոճական այս կամ այն երանգավորումն ունեցող բառերով ներկայացված բաղադրիչների հետ։ Չեզոք ոճին պատկանող բառերով, բառարմատներով կազմվում են համադրա-

⁵ Ոճական շերտերի մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Օ. Ս. Ախմատովա, Очерки по общей и русской лексикологии, М., 1957, էջ 242—262:

կան և վերլուծական բարդություններ: Այսպես, օրինակ՝ սպորտաձև, դաս-
լնկեր, մատիտանկար, սիրտ տալ, դուրս գալ և այլն:

Խոսակցական ցածր ոճին պատկանող բառերով մեծ մասամբ կազմվում
են կրկնավորները: Օրինակ՝ ալաւ-վալաւ, աման-շաման, ծուռ-մուռ, առո՛ւ-
փառո՛ւ և այլն:

Հիմնական ձևայինների համադրելիության ոճական սահմանափակումը
տարբերվում է իմաստային սահմանափակումից: Եթե վերջինս պարտա-
դիր է բարդ բառերի կազմության ժամանակ, ապա առաջինը (ոճական սահ-
մանափակումը) այդպիսին չէ: Բարդությունների բաղադրիչների ոճական
համադրելիությունը հանդես է գալիս որպես համադրելիության-ոչ համա-
դրելիության ավանդույթ և անխախտ օրինաչափություն չէ: Այն անհրաժեշտ
է բարդ բառերի կազմության ժամանակ լեզվի արտահայտչական հնարա-
վորությունները ճաշակով և հմտորեն օգտագործելու համար: Փաստորեն
այն սահմանափակիչ ավանդույթ է և ոչ թե արգելակող օրենք:

Բառային սահմանափակում. բարդությունների կազմության ժամանակ
կարող են արդելքներ լինել նաև տվյալ լեզվի բառապաշարի կողմից: Բաղա-
դրյալ բառի հայտնվելուն կարող է խանգարել նոր կազմությամբ արտա-
հայտվելիք իմաստային տեղի արդեն զբաղված լինելը: Նման դեպքերում
տվյալ լեզվի բառակազմական հնարավորություններով կազմվելիք բարդ բա-
ռի իմաստն արտահայտվում է լեզվի բառապաշարում տեղ գտած այլ բա-
ռերի, նույնիսկ ոչ բաղադրյալ կազմությունների միջոցով: Այսպես, եթե
աղվեսաձագ, գայլաձագ, գայլանուտ, կատվաձագ և այլ բառերով անվան-
վում են բարդության առաջին բաղադրիչով արտահայտված կենդանիների
ձագերը, ապա ոչխարի, այծի, խոզի, ձիու, կովի և այլ կենդանիների ձագերը
համապատասխանաբար անվանվում են զառ, ուլ, խոնկոբ, մտբուկ, հոբո-
բառերով: Ժամանակակից հայերենում մի շարք (ոչխառաձագ, այծաձագ,
խոզաձագ և այլն) բարդ բառերի կարիքը չի զգացվում, քանի որ նման բա-
ղադրությունների իմաստները բավականին հաջող կերպով արտահայտվում
են վերոհիշյալ՝ կազմությամբ, ոչ բարդ բառերով, չնայած ժամանակակից
հայերենի համար օրինաչափ ու տիպական է ոչխառաձագ, կովաձագ, խուլա-
նուտ և նման այլ բարդ բառերի բառակազմական կաղապարը: Այնքան, որ-
քան լեզուն խուսափում է ավելորդ ձևերի կազմությունից, այդ պատճառով
նման կառուցվածքներ չկան հայերենում: Այդպիսի դեպքերում բարդ բառերի
փոխարեն անհրաժեշտ իմաստներն արտահայտվում են բուրրովին այլ ար-
մատներից կազմված բառերով (մտբուկ, զառ, ուլ):

Բարդ բառերի կազմության քառային սահմանափակիչ հանգամանքը
բացատրվում է լեզվի բառակազմական համակարգի հնարավորությունների և
նորմայի, ինչպես նաև վերջինիս մասնավոր, իրական գործադրության՝ կի-
րառության, միջև եղած անհամապատասխանությամբ: Նորման, փաստորեն,
բառակազմական համակարգի լայն հնարավորությունները իրացնում է յու-
րովի՝ նեղացնում է:

Բառակազմական սահմանափակում. բարդ բառերի բաղադրիչների զու-
գադրման բառակազմական սահմանափակումն այն է, որ որևէ բառակազմա-
կան կաղապար արգելք է հանդիսանում, որ տվյալ բաղադրյալ բառը կիրառ-
վի որպես բարդության բաղադրիչ: Փաստական նյութի քննությունը ցույց է

տալիս, որ բարդ բառերի կազմությանը, բացի պարզ հիմքերից, կարող են մասնակցել բաղադրյալ, այդ թվում նաև ածանցված հիմքեր: Այսպես, բառարարգման ժամանակ հայերենում բավականին կենսունակ են –ական, –աբան, –ույր, –ուրյուն և այլ ածանցներով կազմված բաղադրիչները: Օրինակ՝ ազգային–ազատագրական, խրեիք–քնքեզարան, զգեստսպահարան, բազմա–նկույր, ճետաֆենուրյուն, հարցաֆենուրյուն և այլն:

Ինչպես տեսնում ենք, վերոհիշյալ բարդությունների վերջին բաղադրիչները ածանցված ձևերով են մտնում բառաբարդված կառուցվածքների մեջ և առանց վերոհիշյալ ածանցների չենք կարող բարդ բառ կազմել: Մինչդեռ մի շարք ածանցված կազմություններ չեն կարող մասնակցել բարդ բառերի կազմությանը. բնդ որում, դրան խանգարում է հենց այս կամ այն ածանցի առկայությունը, բանի որ այդ ածանցների բացակայությամբ նման բառերի ածանցադուրկ հիմքերը նույնիսկ շատ արգասավոր են բարդ բառերի կազմության ժամանակ: Նշենք այդպիսի ածանցներից մի բանիսը.

–ենի ածանցով կազմված բարդությունները (խնձորենի, սալորենի, տան–նենի, ֆաղբենի և այլն) չեն մասնակցում բարդ բառերի կազմությանը, մինչդեռ հիշյալ ածանցավոր բառերի տանձ, խնձոր, սալոր, ֆաղաբ արմատներով կազմվում են բազմաթիվ բարդ բառեր. ինչպես, օրինակ՝ տանձակոր, տան–նոձև, տանձաշիբ, աղասախնձոր, զետնախնձոր, խնձորաշիբ, ֆաղաբարձակ, ֆաղաբատնետուրյուն, մալբաբաղաբ, սալորաշիբ, ղեղնասալոր և այլն:

–ուստ ածանցով կազմված բառերը (արտաուստ, ներուստ, ելուստ, զալուստ և այլն) նույնպես չեն լինում բարդության բաղադրիչ:

Նույնը կարելի է ասել –կան (քիսկան, մուրացկան, ուսկան, զուժկան և այլն), –եղ (մսեղ, հյուրեղ, համեղ), –ուտ (ավազուտ, տղմուտ, քփուտ, եղեղնուտ, մացսուտուտ և այլն) ածանցներով կազմված բառերի մասին: Դժվար չէ նկատել, որ նշված ածանցներով կազմված բառերի արմատները մասնակցում են բարդ բառերի կազմությանը. ինչպես՝ քիսսամայր, քիսա–նուտ, ուսսասար, ուսագող, շարագույժ, դառնահամ, անուշահոտ, զինետուն, մսավանառ, մսաղաց, ֆաղցրահամ, համտես, ավազաբլուր, ավազաշերտ, տղվաշատ, քփապատ, եղեղնաշաբար և այլն:

Վերը թվարկված փաստերը ցույց են տալիս, որ առանձին ղեկերում բառակազմական համակարգը կարող է արգելք հանդիսանալ բարդ բառերի բաղադրիչների համադրելիությանը և սահմանափակել բարդ բառերի կազմության հնարավորությունները: Նշված ղեկերում որոշ ածանցների առկայությունը հնարավորություն չի տալիս դրանցով բաղադրված բառերին կամ հիմքերին հանդիս դալ որպես բարդ բառերի հոդավորիչներ:

Այսպիսով, բարդ բառերի բաղադրիչների համադրելիության սահմանափակիչ հանգամանքները շորսն են՝ իմաստային, ոճական, բառային և բառակազմական:

6 Այդպիսի ղեկերում կան բարդության որեւէ բաղադրիչը ածանցված ձևով է հանգեցնող որպես բարդ բառի բաղադրիչ, ապա կան շատ բարդ ածանցավոր բառեր, որոնցում ածանցը, ի տարբերություն վերոհիշյալի, վերաբերում է ամբողջ կառուցվածքին՝ ներառելով տուրյուն, բերանավառույուն, շատախոսույուն, բենապատական և այլն:

ФАКТОРЫ, ОГРАНИЧИВАЮЩИЕ СОЧЕТАЕМОСТЬ СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ МОРФЕМ В СЛОЖНЫХ СЛОВАХ

РОЗА МКРՏՉԻԱՆ

Резюме

Отдельные слова или корни слов, связанные между собой смысловыми, синтаксическими отношениями, образуют сложные слова. Однако при образовании сложных слов вступает в действие несколько ограничительных факторов. В современном армянском языке нами выделено четыре таких фактора: семантический, стилистический, лексический, словообразовательный. Они являются следствием необходимости смыслового и стилистического соответствия компонентов сложных слов, так же, как и необходимости соответствия возможностей лексических и словообразовательных систем и норм.